

ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ І ЙОГО РОЛЬ У СТАЛОМУ РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

Калина Тетяна Євгенівна

доктор економічних наук, професор
Одеська державна академія будівництва та архітектури (м. Одеса, Україна)
ORCID: 0000-0002-2705-9382
tkalinka.zin@gmail.com

Шушулков Стоян Дмитрович

Харківський національний технічний університет сільського господарства ім. П.Василенка (м. Харків, Україна)
ORCID: 0000-0003-1369-8797
geoodua@gmail.com

Арзуманян Тетяна Юріївна

кандидат сільськогосподарських наук, доцент
Одеська державна академія будівництва та архітектури (м. Одеса, Україна)
ORCID: 0000-0003-1470-1310
tatianaarzar@ukr.net

У статті висвітлені тенденції, підходи та особливості використання земельно-ресурсного потенціалу. Обґрунтовано, що концептуальні засади сталого розвитку пов'язані з збереженням та охороною довкілля. Доведена ключова роль земельних ресурсів у складі природно-ресурсного потенціалу. Досліджено роль земельних ресурсів, як базису економічної діяльності, територіального ресурсу, головного засобу виробництва. Уточнено понятійно-категоріальний апарат в контексті визначення понять: «потенціал», «природно-ресурсний потенціал», «земельно-ресурсний потенціал». Проведена загальна оцінка використання земельно-ресурсного потенціалу Одеського регіону в рамках стратегічних засад сталого розвитку та визначені напрями їх раціонального використання та охорони. Підкреслюється, що в структурі використання земельних ресурсів спостерігаються значні диспропорції: склався надзвичайно високий рівень господарського освоєння, значний рівень розораності, низька лісистість, низький рівень забезпеченості природоохоронними територіями, екологічна стабільність Одеської області характеризується як нестабільна та наявний високий рівень антропогенного навантаження, спостерігається загальна тенденція погіршення заходів з охорони земель. Наголошується, що питання розвитку регіону можуть бути вирішені тільки в комплексі з вирішенням соціальних, економічних і екологічних проблем, що є основоположною складовою концепції сталого розвитку.

Ключові слова: потенціал, земельні ресурси, сталий розвиток, охорона земель, земельно-ресурсний потенціал.

DOI: <https://doi.org/10.32845/bsnau.2019.4.15>

Постановка проблеми. Тенденції розвитку сучасного землекористування країни вказують на те, що питання раціонального використання та охорони земельно-ресурсного потенціалу залишаються не вирішеними. Наявний дисбаланс між потенціалом земельних ресурсів, станом їх використання, а також необхідністю їх залучення в господарський обіг. Концептуальні засади сталого (збалансованого) розвитку ставлять за пріоритетне завдання збереження та охорону навколишнього природного середовища. Земельні ресурси є одним із компонентів довкілля, антропогенний пресинг на які, особливо в останні роки, інтенсивно зростає [6, с. 550]. Так, освоєність земельних ресурсів збільшується, і тому актуальним питанням залишається уникнення дисбалансу в системі «людина-довкілля» та створення сприятливих умов для їх збалансованого використання. Тому, збільшення антропогенного навантаження на довкілля, порушення екосистемної регуляції та самовідтворення, надзвичайно високий рівень використання компонентів природно-ресурсного (у тому числі земельно-ресурсного) потенціалу, зниження стійкості агроландшафтів, раціонального використання і охорони земель спонукає до необхідності дослідження питань, що стосуються функціонування земельно-ресурсного потенціалу в контексті сталого розвитку як окремого регіону так і країни в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, що стосуються дослідження земельно-ресурсного потенціалу висвітлювались у працях І.К. Бистрякова, А.О. Варламова, С.Н. Волкова, О.Д. Гнаткович, А.С. Даниленка, Д.С. Добряка, О.С. Дорош, Т.О. Євсюкова, А.Я. Сохнич, Н.М. Ступеня, А.М. Третяка, М.М. Федорова, М.А. Хвесика та багатьох інших авторів. Проте проблематика щодо комплексних досліджень використання, формування, оцінки земельно-ресурсного потенціалу в контексті стратегічного концепту сталого розвитку в регіональному вимірі залишаються малочисельними. Ці обставини визначають актуальність, формування мети та завдань досліджень.

Постановка завдання. Метою публікації є формування еколого-економічних засад використання земельно-ресурсного потенціалу регіону з позицій стратегічного концепту сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. В сучасному соціально-економічному розвитку суспільства земельним ресурсам завжди відводиться ключова роль. Так, земельні ресурси є базисом економічної діяльності, територіальним ресурсом, основою господарської діяльності (сільського, лісового господарства) та формування капіталу. Багатство країни безпосередньо пов'язане з її значним земельно-ресурсним потенціалом. Регулювання і використання земельно-ресурсного поте-

нціалу слід розглядати у тісному взаємозв'язку із сутністю поняття «природно-ресурсний потенціал», який впливає на структуру економіки, територіальну організацію суспільного виробництва і, в кінцевому етапі, на рівень розвитку і життя населення.

В контексті вищезазначеного слід уточнити понятійно-категоріальний апарат в частині трактування комплексного поняття «земельно-ресурсний потенціал». Тож, «потенціал» (*англ. potential*) можливості, наявні сили, запаси, засоби, що можуть бути використані. Багатогранність поняття «потенціал» пояснюється різноманіттям об'єктів, для яких він застосовується. Основне, що об'єднує різні потенціали, полягає в тому, що практично всі вони містять певну сукупність можливостей, спроможностей в тій сфері, в якій застосовується те чи інше визначення [2]. Варто відзначити, що в більшості визначень вказується, що вся сукупність наявних можливостей спрямована на досягнення певних цілей. Таким чином, в своєму дослідженні під потенціалом ми будемо розуміти сукупність можливостей і спроможностей, засобів, ресурсів і резервів для здійснення будь-якої діяльності, або досягнення певного результату. Під природно-ресурсним потенціалом нами розуміється сукупність природних ресурсів та умов, залучених, або можуть бути потенційно залучені в процес суспільного виробництва, а також можливість природної системи до відновлення й відтворення при прийнятному рівні споживання невідтворюваних ресурсів. Структура природно-ресурсного потенціалу України є унікальною для країн Європи. Так, найважливішим стратегічним ресурсом країни в географічному і комунікаційному аспекті є її простір, який, в свою чергу, характеризується обширними земельними ресурсами. Сутність земельних ресурсів не можна розглядати окремо від комплексного поняття земельно-ресурсний потенціал. Тож, кількість, якість і поєднання земельних ресурсів певної території визначають земельно-ресурсний потенціал території. Тому земельно-ресурсний потенціал слід розглядати як динамічну та історичну категорію. Основна складова частина земельно-ресурсного потенціалу залучена до процесу сільськогосподарського виробництва – родючі землі, які є одночасною частиною земельного фонду країни. Земельно-ресурсний потенціал України характеризується наявністю високого біопродуктивного потенціалу, а в його структурі переважають родючі чорноземні ґрунти [6].

Варто зупинитись на розрахунках вчених Інституту економіки природокористування та сталого розвитку, щодо вартості природної (в тому числі земельної) складової національного багатства країни. Так, за їх розрахунками, станом на 2014 рік вартість природного багатства України становила 1,06 трильйони гривень. Водний капітал становить 6,4 % від загальної вартості (67,9 млрд. грн.); земельний 44,7% (473,9 млрд. грн); лісовий – 7,9% (84,6 млрд. грн); мінеральний – 24,8% (263 млрд. грн.). Екосистемна складова природного багатства дорівнює 16,2% (170,6 мільярда гривень). У зв'язку з інфляцією та девальвацією гривні, загальна вартість природного багатства зараз оцінюється орієнтовно 3,7 трильйони гривень [1]. Відповідно земельна складова національного багатства складає орієнтовно 1,65 трильйони гривень.

В ключовому руслі стратегічної концепції сталого розвитку на шляху забезпечення сталого розвитку довкілля, що

стосується використання земельних та інших природних ресурсів, передбачається вкрай необхідною реалізація 15 Цілі Сталого розвитку: «Зберігати і відновлювати екосистеми суші і сприяти їх раціональному використанню, раціонально розпоряджатися лісами, боротися з опустелюванням, зупинити і повернути назад процес деградації земель і зупинити процес втрати біорізноманіття» [4, с. 148]. В рамках даної Цілі ставляться такі завдання: забезпечити збереження відновлення та сталого використання наземних і внутрішніх прісноводних екосистем; сприяти сталому управлінню лісами; відновити деградовані землі та ґрунти з використанням інноваційних технологій.

В такому ключі нами проведена загальна оцінка використання земельно-ресурсного потенціалу Одеського регіону в рамках стратегічних засад сталого розвитку та визначені напрями їх раціонального використання та охорони. Так, Одеська область є найбільшою із областей України (5,5% території), приморський і прикордонний регіон, який розташований на крайньому південному-заході країни, з територією 33,4 тис. кв. км. і з населенням 2,5 млн. осіб.

Земельні ресурси Одеської області складають 3331,4 тис. га. Сучасний стан використання земельно-ресурсного потенціалу регіону не відповідає вимогам раціонального природокористування. Зокрема, має місце надмірна сільськогосподарська освоєність та розораність території. Так, найбільшою є питома вага земель сільськогосподарського призначення – 2659,2 тис. га, з них рілля – 2075,5 тис. га. У структурі земель – землі сільськогосподарського призначення займають 79,8 %, у тому числі рілля – 62,3 %. Екологічна стабільність землекористування характеризується як нестабільна (Кек.ст. 0,33), наявне високе антропогенне навантаження на земельні ресурси (Кан.н3,60).

Збільшення площі рілля, особливо на схилі землях, призвело до порушення екологічно збалансованого співвідношення сільськогосподарських угідь, лісів та водойм, що негативно позначилося на стійкості агроландшафтів і зумовило значне техногенне навантаження на екосферу. Головними чинниками, що дестабілізують екологічно безпечний стан земель є низка порушень природоохоронного та земельного законодавства. Не розроблена і не впроваджується адекватна система заходів з охорони земель. Регіональна екологічна програма, що спрямована на розв'язання найбільш гострих природоохоронних проблем, без сумніву є важливою формою активізації екологічної політики.

Слід зазначити, що впродовж останніх років відбуваються трансформації у складі використання земельного фонду шляхом скорочення площ сільськогосподарських угідь на території Одеського регіону (рис. 1). Це пояснюється тим, що відбувається вилучення земель сільськогосподарського призначення з обігу, що спричинює суттєве погіршення їх якісного складу, а в окремих випадках ґрунти взагалі втрачають свої якісні властивості та родючість. В протиположності, спостерігається збільшення площ забудованих земель, основним чином в приміській зоні міста Одеса, що пов'язано із зміною цільового призначення земель на землі інших категорій земельного фонду, зменшуються місця для рекреації населення та зелених зон, відбувається порушення земель внаслідок зміни природного ландшафту при забудові, забрудненні та деградація ґрунтового покриву, засмічення, виснаження земель.

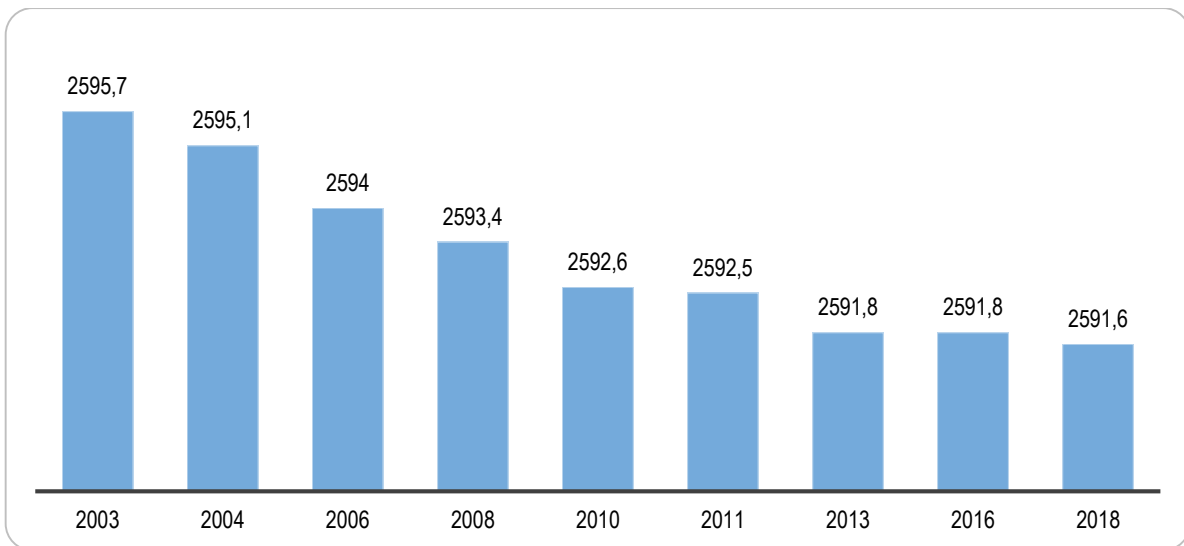

Рис. 1. Динаміка зміни площ сільськогосподарських угідь Одеської області (2003-2018 рр, тис.га) [3]

Станом на 01.01.2018р. землі громадського призначення складають 30,5 тис. га; землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики -31,7 тис. га. Площа земель під твердими побутовими відходами складає 0,5 тис. га, з яких більша частина не відповідає екологічним критеріям та нормам. До порушених земель віднесено 2,4 тис. га (з них не використовуються у виробництві 1,5 тис. га), при цьому їх рекультивация майже не проводиться, або проводиться досить повільними темпами[5, с.141].

Найбільш істотним фактором зниження продуктивності земельно-ресурсного потенціалу і зростання деградації агроландшафтів є водна ерозія ґрунтів. Досить інтенсивно розвиваються процеси лінійного розмиву та яроутворення, а площа ярів в Одеській області становить 13,2 тис. гектарів. Значні площі систематично піддаються вітровій ерозії. Найбільш загрозливі явища спостерігаються в ґрунтовому покриві, який значно деградований і, таким чином, виведено з ладу значні площі продуктивних земель. Тож, у структурі земель значні площі займають ґрунти з незадовільними властивостями (деградовані та інші малородючі ґрунти). Консервация деградованих і малопродуктивних угідь взагалі не проводиться, а загальна площа земель, які потребують консервації (деградованих та малопродуктивних) складає по області 84,3823 тис. га (2,56%) всіх земель. Потерпає ґрунтовий покрив від негативного впливу автомобільного транспорту. Особливо це стосується узбіч автомобільних доріг. Зелені смуги вздовж доріг забруднені бензином, мастилами, брудом із вмістом токсичних речовин. Проблеми забруднення ґрунтів пересувними джерелами є більш ніж серйозними і потребують запровадження жорстких обмежень з метою покращення стану довкілля.

Станом на 01.01.2018р. площа земель під об'єктами природоохоронного призначення становить 113,0 тис. га або 3,4 % від території області. Природно-заповідний фондв Одеської області налічує в своєму складі 123 території та об'єктів, загальноплощад яких становить 159974,2 га. З урахуванням того, що 12 об'єктів загальноплощею 133,25 га знаходяться у складі природно-заповідних територій, фактично займає площа природно-заповідного фонду в області становить – 150840,95 га[5, с. 91]. Відношення площі природно-заповідного фонду до площі Одеської області становить 4,5 %.

В той же час, показники заповідності і їх площа залишається меншою ніж у задекларованих програмних документах, а показник заповідності майже втричі менший від оптимального рівня. Площа земель оздоровчого призначення становить 2,0 тис. га, а площа рекреаційного призначення – 4,5 тис. га.

Землі лісгосподарського призначення, ліси та інші лісовкриті площі займають 223,0 тис. га або 6,7 % території області, що в 1,5 рази нижче порівняно з оптимальною. На одного мешканця області припадає лише 0,1 га лісу. Ліси, які знаходяться в постійному користуванні державних лісгосподарських підприємств області віднесені до категорій: ліси природоохоронного, наукового, історико - культурного призначення - 48053 га; рекреаційно-оздоровчі ліси - 17492 га; захисні ліси - 74848 га. Оскільки ліси області здебільшого мають штучне походження і виконують екологічні, захисні, водоохоронні, оздоровчі та інші важливі функції вони потребують постійного догляду. На сьогоднішній день лісам потрібне повне зникнення, через те, що лісгосподарські підприємства залишилися без засобів існування. Тому належне регулярне фінансування дасть змогу державній лісовій охороні здійснювати охорону лісів області від пожеж та незаконних рубок і забезпечувати комплекс заходів із лісорозведення, лісовідновлення, догляду за лісами, захисту від шкідників та хвороб.

Землі водного фонду займають 210,6 тис. га або 6,3 % території області, в тому числі природні водотоки (річки та струмки) – 15,3 тис. га, озера та лимани – 167,2 тис. га, ставки – 12,1 тис. га, штучні водосховища – 7,6 тис. га, штучні водостоки (канали, колектори, канави) – 8,4 тис. га [5, с.140].

До складу екологічної мережі Одеської області включено землі природно-заповідного фонду, землі лісового і водного фонду, землі оздоровчого, рекреаційного призначення, території та землі, які є місцями мешкання і зростання об'єктів тваринного і рослинного світу, занесених в червону і Зелену книги України, водно-болотні угіддя, малопродуктивні і деградовані сільськогосподарські землі як сполучні, буферні і відновлювальні елементи екомережі, яри та балки, пасовища і сіножаті. Загальна площа таких земель в області складає 1341,81 тис.га. У складі об'єктів екомережі площа об'єктів ПЗФ складає 159,9 тис.га, водно-болотні угіддя – 226,3 тис.га, відкриті заболочені землі – 72,52 тис.га, водоохоронні зони – 183,39 тис.га, прибережні захисні смуги – 35,18 тис.га, ліси та

інші лісовкриті площі – 223,95 тис.га, курортні та лікувально-оздоровчі території – 0,7 тис.га, рекреаційні території – 2,4 тис.га, відкриті землі без рослинного покриву або з незначним – 33,14 тис.га, пасовища, сіножаття – 403,29 тис.га. Комплексною програмою охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки в Одеській області на 2014-2019 роки передбачені заходи, пов'язані з формуванням збереженням та раціональним, невиснажливим використанням екологічної мережі. Проблемними аспектами з розбудови екомережі Одеської області є надзвичайно висока ступінь господарської освоєності території, а наявний земельний фонд максимально поділений і розпайований за різними землекористувачами, що значно ускладнює розробку екомережі на місцях на районних рівнях.

Питання розвитку регіону можуть бути вирішені тільки в комплексі з вирішенням соціальних, економічних і екологічних проблем, що є основоположною складовою концепції сталого розвитку. Можливість застосування єдиної інформаційної системи, яка б містила дані про стан всього ресурсного потенціалу регіону, показників його динаміки – дозволяє адекватно оцінити всі процеси, які протікають в регіоні; побачити

максимально повні дані щодо наявності та використання всіх видів ресурсів; аналізувати можливі наслідки їх використання; прогнозувати несприятливі ситуації. Подібне завдання може бути успішно вирішене на базі застосування ГІС-технологій, які в найближчому майбутньому впливатимуть на економічні процеси та створювати новий простір для бізнесу.

Висновки. Отже, земельно-ресурсний комплекс, спрямований на прискорений імпульс соціально-економічного розвитку, повинен пройти основні стадії якісних змін, що відображають внутрішні та зовнішні умови. Внутрішні зміни стосуються, насамперед, мети функціонування комплексу, характеру власності на ресурси, інвестиційної політики, взаємовідносин із споживачами, зміщення пріоритетів від об'ємних показників до показників економічної ефективності. Найбільш важливі для земельно-ресурсного комплексу зовнішні зміни, які пов'язані з формуванням нової, менш матеріало- і енергоємної структури економіки, змінами умов економічної діяльності, зменшенням державної підтримки, зростанням екологічних вимог при експлуатації природних ресурсів в контексті переходу від сировинної моделі освоєння до інноваційної стратегії.

Список використаної літератури:

1. Бистряков І.К., Клиновий Д.В. Методичні підходи до удосконалення економічної оцінки природного багатства України / Економіка природокористування і охорони довкілля: [зб. наук. пр.] / Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. С. 16-19.
2. Большой экономический словарь / под ред. А. Н. Азриляна. 5-е изд. доп. и перераб. М.: Институт новой экономики, 2002. 1280 с.
3. Мониторинг земельных отношений в Украине. 2016-2017: статистичний щорічник / Програма «Підтримка прозорого управління земельними ресурсами в Україні». К.: 2018, 168с.
4. Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна». К.: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. 174 с.
5. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Одеській області у 2017 році. Одеса: Департамент екології та природних ресурсів Одеської обласної державної адміністрації, 2018. 270 с.
6. Stupen M., Kalyna T., Taratula R., Konstantinova O. Land and resource potential of protected areas of Ukraine in the context of the implementation of sustainable development strategy / Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development. Vol. 19, Issue 3, 2019. P. 549-556

References:

1. Bystriakov I.K., Klynovyi D.V. (2014). Metodichni pidkhody do udoskonalennia ekonomichnoho bahatstva Ukrainy / Ekonomika pryrodokorystuvannia i okhorony dovkillia [Methodical approaches to improving the economic assessment of Ukraine's natural wealth.] / Derzhavna ustanova «Instytut ekonomiky pryrodokorystuvannia ta staloho rozvytku Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy». K.: DU IEPSSR NAN Ukrainy. S. 16-19.
2. Azrilyan, A. N. (2002). Bolshoye ekonomicheskoe slovar. 5-e izd. dop. i pererab [Big economic dictionary: 5th revised and corrected edition]. Moscow: Institut novoy ekonomiki Publ., 1280s.
3. Monitoryng zemelnykh vidnosyn v Ukraini. 2016-2017: statystychnyishchorichnyk [Monitoring of land relations in Ukraine. 2016-2017: Statistical Yearbook] / Prohrama «Pidtrymka prozoro ho upravlinnia zemelnymy resursamy v Ukraini». K.: 2018, 168 s.
4. Natsionalna dopovid «Tsilistalohorozvytku: Ukraina». [National Sustainable Development Goals: Ukraine report] K.: Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy, 2017. 174 s.
5. Regionalna dopovid prostannavkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha v Odeski oblasti u 2017 rotsi. [Regional report on the state of the environment in the Odessa region in 2017] Odesa: Departament ekolohii ta pryrodnykh resursiv Odeskoï oblasnoï derzhavnoï administratsii, 2018. 270 s.
6. Stupen M., Kalyna T., Taratula R., Konstantinova O. Land and resource potential of protected areas of Ukraine in the context of the implementation of sustainable development strategy / Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development. Vol. 19, Issue 3, 2019. P. 549-556

Kalyna T., Dr, professor, Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture (Odesa, Ukraine)

Shushulkov S., Kharkov National Technical University of Agriculture named after Petr Vasilenko (Kharkov, Ukraine)

Arzumanian T., PhD, Associate professor, Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture (Odesa, Ukraine)

Land resource potential and its role in the sustainable development of the region

The article highlights trends, approaches and usage patterns of land and resource potential. It is proved that the conceptual framework of sustainable development related to conservation and environmental protection. Proved the key role of land resources in

the natural resource potential. We investigated the role of land resources as a basis of economic activities, territorial resources, the main means of production. Refined conceptual and categorical framework in the context of the definition of "potential", "natural resources", "land resource potential". Conducted an overall assessment of the use of the land resource potential of Odesa region in the framework of the strategic pillars of sustainable development and the directions of the irrational use and protection. It is emphasized that in the structure of land use there are important disparities: there was a very high level of economic development, a significant level of tilled soil, low forest cover, low level of security conservation are as environmental sustainability of the Odesa region is characterized a unstable and the current high level of anthropogenic load, there is a General trend of deterioration of measures for land protection. It is noted that the development of the region can be solved only in the complex solution of social, economic and environmental problems, which is the fundamental component of the concept of sustainable development.

Key words: *potential, land resources, sustainable development, land protection, land and resource potential.*

Дата надходження до редакції: 19.10.2019 р.